

ДУШАН БУРОВИЋ

НАСИЉЕ*

Увијек сам се радовао сунцу, али сам вјечито патио од бола, од бола и сиротиње. Још више због насиља на моје дане и ноћи, на моје муке и патње, без обзира откуд оно долазило: од мене самога, или од неког другога. Бол је сврдлао кроз моју душу и продирао до њене дубине. Он је био садржај мога живота. Залуду сам погледе дизао к небу и молио небо да ме сачува и заштити, он је кроз мене непрестано рио и од мене правио свога роба и мученика. Био је неуморан као дабар у свом раду. Што сам му се више опирао све више ме мучио и раздирао. Људи нису могли да га виде, тачније речено, нису хтјели, јер нису жељели да завире у душу једног обичног сиромаша. Можда сам за то ја крив више него они, јер сам увијек себе у себи сакривао. Живот ме још у раним годинама укратио, па сам, на изглед, све мирно подносио тако, да нико није могао да наслутити какве су буре у мојој души. Понеко је говорио да сам мудар, па да све мирно подносим и да живот, какав је да је, стављам изнад свега, изнад проклетства, сиромаштва, мучеништва и смрти. То да сам живот стављао изнад свега, имали су право, али, питам ја, ко може да не пати када му наопако све иде и када га меље тешки камен сиротиње! Нек се јави тај који је потпуно срећан! Нема га. Једанпут сам чуо како је једна кафанска пјевачица морала да пјева и пјесмом да забавља пијано друштво док јој је мајка била на смрт болесна.

Човјек је чудо. Све и ништа. Кад човјек пређе свој пут, па на крају застане и осврне се да тај пут види и одмјери помисли у себи и каже: рођење је казна, живот варка, а смрт истина. Она сједи на ждријелу куда човјек мора да прође и чека, раширила је руке и чека, да га загрли, да му руке стегне око врата.

Кад дође зло, човјек смрт гласно дозива. То он тако говори од муке, а, у ствари, у мислима и жељама је далеко од ње. Оно јест, некое

* Одломак из необјављеног романа *Насиље*.

се смрачи у глави, преврне му се цио свијет, не може да одоли, нема снаге, па дигне руку на себе. Чудно је то. Човјек пати, страда, мучи се, а кад то прође, све друкче види и процјењује. Тада се више не узбуђује, чак му све то изгледа забавно помишљајући да је прије претјеривао у њиховој процјени.

Дешава се то. Догодило се и мени. Ево, ја сам у своје вријеме био ратник, борац. Ја борац! Ух, ух, у кам ударило! То је смијешно. Сада смијешно, а тада, богома, није било.

Дошла су три мангупа, три манитова, један црне браде, други смеђе, а трећи као да му је од ражи. Сва тројица млади. Једва прешли двадесету. „Ајде, дижи!” — рекоше они строго. „Куда?” — питам ја. „У борбу.” „У какву борбу?” „Иди и не питај!” „Али, људи ја не могу ријешити рат! Ја га нисам почео, па га не могу ни завршити” „Знамо, знамо то, али волиш ли ти слободу?” „Ах браћо моја, ко је тај који не воли слободу!” „Онда иди, иди!” „Не могу ја отјерати Талијане и Њемце. То је сила. Ту силу треба да сломи Русија, Америка и Енглеска, а не убоги Петко Међедовић, који гаћа нема као други.” „Не тражимо ми да ратујеш против Талијана и Њемаца него против домаћег зла, против партизана. Ми Талијане и Њемце не волимо, али помоћу њих оћемо да се ослободимо црвене опасности.” „Људи!” „Ни ријеч даље! Дижи, дижи!”

Дјеца су остала плачући, а жена је грцајући рекла: „Дјеца немају шта да ручају, Петко!” Њене ријечу су пале у мене као усијано камење. Чини ми се да их и сад чујем.

Одвели су ме код команданта. То је био неки робустан човјек. Имао је густу црну браду, а нос танак и крив, као да му га нешто у дјетињству пребило. Обрве су му се сводиле у лук, а из очију му је избијао неки мрак који је играо по мени. Звао се Андро Лучић. Био је пунокрван и имао широко лице. Својим погледом ме мјерио од главе до пете. Ђутао је неколико тренутака, па ме тек онда упитао: „Како се зовеш?” „Петко Међедовић”, — рекох. Он се на то слатко насмија и рече: „Међедовић! Страшно ти је презиме, бре! Човјек има да задрхти кад га чује.” „Господине команданте”... — хтио сам да објасним зашто се тако презивам, али ме он прекиде: „Ја сам брат командант, брат Андро Лучић. Код нас је демократија и слобода” — исколачи он очи и протрља нос. — „Бити брат то је највеће”. — „Разумијем, брате команданте”, принесох ја ногу до ноге, као да ћу војнички да га поздравим. „Тако, тако, а сад ја тебе питам: ’ Оћеш ли ти, брате Петко, да се бориш против партизана?’ ” „Ја се не разумијем у политику” — рекох. „То ја тебе не питам, него знаш ли ти да пуцаш из пушке?” — искоси се он пут мене. „Један пут сам гађао белегу.” „Видиш да знаш. Пуцати и убити или заробити противника, то је сад политика.” „Али ја сам сиромах, дјеца и жена ми немају ни вечере!” „Шта” — дрекну он и затресе лијевом ру-

ком, а десном поправи шајкачу на којој је била кокарда. — „Сад када се води борба на смрт и живот, 'оћемо ли сутра бити робови или слободни, ти мислиш на задњицу своје жене и на усране пелене дјецe! 'Оћеш ли или нећеш да се бориш? Питам те? Ако нећеш милом, 'оћеш силом. Да знаш. Да се разумијемо.”

Три моја дјевера стајали су као три клинца и, климајући главом у знак одобравања свом команданту, смјешили се и нетремице мене гледали.

Видјех ја злу прилику, видјех гдје сам дошао, какво се насиље врши нада мношћу и да ћу изгубити главу ако продужим да се одупирем том злу. Зато, увукох врат у рамена, уздахнух, очистих зној са чела, па рекох: „Погрешно си ме разумио, брате команданте, а и ја се нисам умрио добро изразити. 'Оћу, 'оћу да се борим против партизана. Ако нећу против њих, против кога бих!”

Брат Андро скочи са столице, лијевом руком додирну свој пиштољ, објешен о каиш, па ми у два корака приђе и потапша ме по рамену.

„Браво, брате Петко, браво! — рекао је. — Такви су борци нама потребни, који ће се свјесно борити за слободу против комуниста, против оних који 'оће да узму слободу овом народу и заведу диктатуру”.

Затим узе из једног ћошка неку пушчерину, па ме њоме насамари.

„Нека ти је срећна”, — рече. — „Дабогда са њом као побједник дошао до црвене Москве!”

Онда се окрену онима који су ме довели и стојали као саучесници.

„Реците тамо да се његовој жени и дјеци пошаље петнаест килограма макарона и пет килограма пасуља.”

Постадох политичар и борац! Кржаве моје муке! Морам, по наређењу да убијам у име политике, а сва политика свијета не вриједи један живот. Није човјек пиле! Али, ето, дошло је вријеме да је мање важан од пилета!

Мучиле су ме страшне мисли. Убити! Убити! Само су ми те ријечи испуњавале главу. Толико су ме пригисле и савладале да ми се често чинило како убијам неког ко није низашто крив; он стоји свезан, а ја га убијам, иако ме моли да га поштедим. Ту мисао смењује друга, још тежа. Као дошао кући, сједим, млађи ми се син пење на врат, старији утрпава у крило, а жена чучнула преда мношћу, пиљи у мене и прекорјева ме што нисам донио нешто дјеци да једу. „Видиш, каже, какви су им вратићи, танки као ражана сламка, обрашчићи поједени, модрице им испод очију, душица им у носу. Укради, Петко! Убиј, Петко! Отми и донеси што било! Преврни читав свијет, само спаси дјецу, мене не мораш, ја нисам важна. „Добићете макарона и пасуља, рекао је командант,” — кажем ја. „Тај твој командант лаже, лаже!” виче она.

*О, смрти, дођи! Дођи! Пожури! Ја, Пејко Међедовић, зовем те.
Прекрати овај њасји животи.*

Када смо дошли тамо где су брадати ратници, нико ме није пријетио. Играли су карте и псовали Бога и Богородицу. Само један што је сједио по страни и из досаде тесао неко дрво, дебело као штап, загледа се у мене.

„Добро ће ти стајати брада. Мора да си крвавог зуба кад си сам као добровољац дошао!” — рекао је поспрдно.

Цијелу ноћ нисам склопио очи. Дан је болеснику и човјеку којег муке муче много лакши! Цијело вријеме сам окретао и превртао моју ситуацију, тражећи излаз из ње, али узалуд.

Ујутро сам дуго гледао Ловћен. Далеко је, али је дан чист и прозачан, ћилибар, па се добро приближио. На њему, чак, назирем Његошев гроб. Очи су ми здраве, видим боље но други. Сјетио сам се прича о том гробу, чуо сам их од неких школника. Тај владика, господар Црне Горе, тај, кажу, велики пјесник, тражио је и оставио проклетство ако га не сахране на врху планине. Чуо сам како причају да никоме није јасна та његова жеља и одлука и да је морао бити неки чудак када је то тражио. А мени је потпуно јасна та његова жеља: *Хишо је он, макар и мртшав, да побјегне од људи, кад то није могао за животи.* Заклео бих се да га је то и ништа друго натјерало. Мора, јадник да је много патио због људске пакости и глупости. Глупак је увијек јачи и издржљивији од паметнога. Сада је он далеко од људи, на високој планини. Сада људи воле да о њему причају и да понављају оно што је он рекао, а често и што није рекао. Сада када је мртав, а док је био жив, загорчавали су му живот. Што је човјек, а није човјек!

Дуго сам тако стојао тог јутра и гледао високу планину, чија су се два врха, као два здрава и весела момка, уздизали према небу и сунцу.

Касније, кад сам се нагледао велике планине и када су ми се истрошиле мисли, поглед ми је одлутао на другу страну. Море! Велико море! Море пуно неизмјерне љепоте, а која ће — ох то тада нисам могао ни да помислим — у црно ме завити и направити ме страшно несрећним. Увукло се овамо између брда и испод високих планина, па продужило до под сам камен Ловћена, правећи чудне скривалице, чудни залив Боке Которске. Тамо далеко оно се раширило и заплавило, обрадовало се и насмијало јутру у сунцу. Лежи оно, то море, мирно, као да се није још пробудило, као да ослушкује долазак вјетрова, буре, кише и грмљавине. Притајило се као праведан и поштен човјек који хоће да се сачува од разбојника. Блудећи погледом по његовој бескрајности, мени се у један мах учинило да сам угледао како по њему, у правој линији, један за другим плове четири чамца. Прва два су већа, а друга два као двије бубе.

Куда ће то? Куда тако рано? Како су се нашли тако рано на пучини? Тамо су немоћни. Тамо их та бескрајна пучина, ако се узбурка и заталаса, ако у дубини својој зајечи и заурла, може сваког часа да прогута. Али, скоро у истом тренутку, мјесто чамаца ја сам угледао четири живе прилике. Гле, па то сам ја, Петко Међедовић, моја жена Мира и моја два синчића, Вукан и Саша. Ја први пловим и расијецам воду, за мном Мира, за њом старији синчић Вукан, а за Вуканом млађи Саша. Далеко смо на пучини, а обале нигдје близу. Куда то само чамци плове? Море је мирно, а они се опет слабо крећу напријед. Немају снаге. Немају замаха. Готово се и не мичу с мјеста. Малко само. Миле. За зеру се помакну, па стану. Да ли то они плове, или се само на једном мјесту одржавају? Напрежем и буљим очи да боље видим. Наједном на њих налете страшна бура и таласи се с њима поиграше као са малим, лаким галебовима, које побјешњела стихија баца час на једну час на другу страну. Сад се виде, сад не виде. Мира једног синчића држи на једном, а другог на другом рамену.

Бори се да и одржи на површини и спаси. Он, Петко, одвојен је од њих. Стално се окреће да их види и уздигнутом руком даје им знак. Небо се ступтило. Црни облаци пали до самих њихових глава. Муње сијевају и пресецају једна другу, па онда улете у густу помрчину облака. А она, мајка, окреће се час једном час другом, и нешто им говори. Бори се. Боре се и она и синчићи.

Утонуо у то привиђење, хтио сам да вичем, да врштим, да дозивам, али у том тренутку на моје раме се спусти нечија тешка рука.

„У што то буљиш, буразеру?“ — рекао је један крупни ратник, чија је црна брада изгледала страшна, да би од ње човјек побјегао када би је срео у пустој планини.

„Журим у ону водурину“, — рекох.

„Можда чекаш америчке и енглеске бродове? Оћеш шипак!“

„Какве бродове? Досадно ми па...“

„Досадно ти! Види, молим те! Е-е, запослићемо ми тебе, док ти кржаве не скоче на очи. Бојим се, ако си пла, да ти брада, кад буде нарасла, не посиједи чим намиришеш барут.“

Ја сам ћутао, а он се слатко смијао и нешто помињао брата команданта и његову кокарду. Не слушајући га, бацио сам још један поглед на пучину. Море је било мирно као успавана животиња. На њему нигдје брода, ни бродића, ни чамца, само се меко небо сводило према пучини и у даљини се са њим везало једном другом искричавом сребрном линијом.

То је био наopak и изврнут живот и ја сам, хтио не хтио, морао на њега да се навикавам. Стално су ми били у памети жена и дјеца и она једна стара и поабана барака у којој гладују и сиротују. Нисам мислио ни на партизане, ни на четнике, ни на Талијане, ни на Њемце, ни на рат, а

пушку сам носио као какву тољагу и извршавао наређења са јадом и мржњом у души.

Често смо мијењали мјесто и ишли „у акцију” да чистимо терен. Командант батаљона, брат Андро Лучић, често је био с нама и међу нама. Некад би неком подвикнуо, некад се с неким нашалио, ако је био добре воље, а некад би се направио и важан. Неколико пута је попричао и са мном. Чак ми је обећао да ће ме, кад будемо близу, пустити да скокнем до жене и дјеце. То ме обрадовало, па сам почео да мислим како бих гдје мало хране, какве било, нашао да понесем кад пођем.

Када је прошао читав мјесец откако сам, с јадом, објесио пушчери-ну о раме, успио сам да код једног старог сељака измолим петнаестак кила кромпира. Одмах сам пошао у команду код брата Андра. Имао сам срећу, био је расположен. Спремао се да некуд пође, и тек што није изашао.

„Брате команданте!” — поздравио сам.

„Шта хоћеш, Међеде?”

„Желио их да ми допустите да пођем да видим фамилију.”

„Уранио си! Још ниси опалио ни један метак, а ти већ: да видиш фамилију.”

„Чуо сам да ми је старије дијете болесно, па се бојим,” — слагах ја.

„Хоћеш ли ти да се бориш против домаће куге?” — упита ме он као оног првог дана.

„Једва чекам да дође тај дан!” — рекох чудећи се себи како ме невоља научила да лажем.

„Добро, добро, Међеде, иди, али само на два дана, ни уре више.”

Био сам радостан. Журио сам. Кораци су ми били већи и бржи него кад идем обично, а цак са кромпиром нисам ни осјећао на рамену.

Када сам стигао, Мира и дјеца су били луди од среће. Мислили су да сам ослобођен. Она је плакала, а дјеца обисла да ме грле и вичу „Тајо! Тајо!” И ја сам се растужио, малоприје сам био радостан, а сад тужан. Стискао сам песнице, чак и себе јако уштинуо, само да се не разњежим и не одам како ми је тешко на души.

„Још ниси пустио браду?” — пита ме жена и пиљи у мене.

„Нећу је ни пуштати, осим ако буде сила”, рекох ја сједећи на троношцу и држећи синчића уз кољено.

„Сви су четници брадати.”

„Али ја нисам четник. Они су мене на силу мобилисали.”

„Има ли још таквих?”

„Има. Има.”

Два дана су пролетјела као два облака, кад их вјетар шиба. Цијело вријеме сам одмарао очи на блиједим и испивеним лицима жене и дјеце. Само сам, ипак, успио да од једног талијанског војника купим нешто ма-

карона. Донио их је ноћу, јер се плашио да га по дану не ухвате у лопов-луку.

Други дан ми је жена рекла:

„Ти си се у живот поправио. Мора да добро једеш?”

„Боље него овдје.”

„Откуд вама таква храна?”

„Дају Талијани, а узимамо и од партизанских породица.”

„И ти?”

„Ја не. Други. Други.”

„Али од те њихове муке једеш?”

„Морам, ако нећу да умрем од глади, или да ме прогласе за партизана. Једем, Миро, али ми у грлу запиње.”

Растанак је опет био тежак, али лакши него када су ме оног дана одвеле оне три брадате барабе. Наравно, као што је ред, одмах сам се јавио команданту.

„Други пут ћеш добити веће одсуство, Међедино. Вратио си се прије времена. Сада вјерујем да мрзиш партизана.”

„Мрзим. Мрзим.”

„Ето, видиш, како си постао свјестан! Добро си учинио што си дошао, јер је сутра покрет.”

Ријеч „покрет” прободе ме као нож. Куд, у зли час, покрет! Одавде сам могао каткад скокнути до жене и дјеце, а кад пођемо далеко, ни брат командант ми неће моћи помоћи, осим ако би ме потпуно отпустио. А таква бува мене неће ујести.

Пошли смо у друго јутро.

Пели смо се уз брда, испитивали и претражили терен, опкољавали и бахато, често са псовком и претњом, улазили у села. Улазили смо и са пјесмом и понеким пуцњем. Увијек смо тако радили, нарочито ако смо знали да у селу има више партизанских кућа. У галами, у пријетњи, у разметању и пуцњави нарочито су се истицали она три ћустека што су ме довели. Просто су били неподношљиви. У сваком мјесту је било доушника и улизица, а и оних који су се врзмали око команданта зовући га на част. Одмах се видјело како је село подијељено и ко је на којој страни. Они, који су били за четнике, оживјели би и били весели, а други, који су за партизана, ућутали би, постали нијеми, увукли се у себе и страховали од насиља. Али поред њих, било је и оних трећих који нису били ни за четнике ни за партизана. Они су били озбиљни, пазили свој посао и осјећали се полуслободни. Такви су и када им партизани долазе. Морали су да дају оно и онолико колико им се тражило. И за њих је био рат.

Разумије се: Куда војска прође, па ма чија она била, није добро.

Нарочито када прођемо ми. То је као да туда прође вјетар који ломи и пустоши. Народ плаћа и на својој грбачи издржава све. Издржава он и нас и партизане, партизане много више, јер ми добијемо требовање од окупатора. Кољемо овце, телад, волове и свиње. Наређујемо да се пеку хљебови, а гдје има и да се прави цицвара. У богатом селу је као на свадби. Међу нама има свакојакних људи. Нема дисциплине, па свако може да ради како хоће. Има букача, силедија, изјелица, пљачкаша и разметљиваца. Најгора је она тројка. Она просто манита. Гледајући шта чине, увијек сам себи говорио: да сам ја с њима, ипак, бих добро прошао. Фуцмути су били такви, јер нису ником одговарали за оно што раде.

Брат Андро Лучић био је велики гузоња. Волио је добар и мастан залагај и да то залије црњаком. Зато би се он са својим штабом увијек смјестио код сељака који је најдобростојнији, без обзира је ли тај био за четнике, за партизане, или по страни од једних и других. Волио је да му неко уз гусле зацјева о јунацима и јунаштву. „Тако ће се и о нама пјевати једног дана, јер се боримо за слободу”, рекао би он када се пјесма заврши. У то је био тврдо увјерен.

У селу Брчањ остали смо више од недељу дана. Ту је неки Вујадин, који се лицкао и дотјеривао као каква осталичина, силовао једну младу жену, чији је муж тамновао на Мамули. Она се очајно отимала и бранила, а кад је тај покварењак свршио свој посао и задовољио себе, она је појурила и главачке скочила у бунар. Била је ноћ. То се десило пред кућом у којој се Вујадин био смјестио. Ја сам се враћао са страже и када сам видио шта је урадила несрећница, потегло сам пушку на тог ниткова, али, на моју срећу, уграби га прије мене Секула Крго, озбиљан и средовјечан човјек, који је са мном и Вујадином становао заједно. Опсовао је све и пљунуо на мртвог развратног пустихају. Два пуцња су изазвала узбуну, јер се помислило да су то пуцали партизани. Међутим, ту више није било Крга. Нестао је у ноћи и ноћ га сакрила. Касније се сазнало да је побјегао у партизане и погинуо негде код Колашина.

Командант Андро је био љут и чим је грану дан одржао нам је говор како смо ми пошли да се боримо за слободу и отаџбину, а не да преврћемо жене. Ријечи су биле оштре и пријетеће, па би човјек рекао да више неће пасти на памет ни једном његовом брадоњи да тако нешто уради. Послије мјесец дана када смо били у једном другом селу — зваше ли се оно Глињат — десила се велика брука. Брат Андро се слатко и дуго смијао. Ту је наква фукса једне ноћи оперутала три борца. Да им се пода, тражила им је да је морају пољубити у пупак који је смрдио на кисео купус. Причало се како се страшно ритала, тукла их песницама, скубла за косу или браду, а они вречали као јарци или роктали као свиње, па док су били у ватри и клањали се њеном пупку, препредена фукса им

дигла новчанике, и затим, да је не би у срдби растргли, одмах се некуд изгубила. Узалуд су је послије тога тражили.

Понекад нисмо имали ништа да једемо. Храна коју су давали Та-лијани није могла стићи, јер није било путева за камионе. Били би заробљени од љутог камена, а село мало и куће као тичија гнезда. Некад и није село, него само двије или три сувомеђе прилепљене за какву плочу и покривене мањим или већим каменим шкриљем. У њима човјек не би могао наћи ништа друго осим велике биједе.

У великом селу, у којем има много кућа, остајали бисмо по неколико дана, нарочито послије какве борбе. Ту бисмо, као увијек, били распоређени по партизанским кућама, на спавање и на храну. Када бисмо њих опустошили, на ред би дошли неутралци, а иза ових наши симпатизери. Присталице су се одупирале и буниле. Једино су они смјели то. Командант их је умиривао некаквим лажима, па им давао потврде са својим потписом, савјетујући да их добро чувају, јер ће им, кад се сврши рат и дође слобода, држава све исплатити и одати им признање за њихово свјесно патриотско држање кад је било најтеже вријеме. А онима који су се, и поред тих утјешних ријечи, и даље бунили, подвизивао би: „Ћутите! Ћутите! Лијепо је вама! Ми гинемо и крваримо, боримо се, а ви спавате и чекате да вам донесемо слободу на тањиру. Бранимо вас од насиља и пљачке! Ћутите!”

Тако је оштро говорио, а знао је да његови људи и пљачкају и врше разна насиља. Једанпут му је један отресит сељак рекао: „Кад партизани дођу, па морамо да их хранимо, они кажу да се боре за нашу слободу, да нас ослободе од четника, а ви четници, опет, да нас ослободите од партизана. Гањате се и бијете, а све по народу. Нека нас бог сачува од таквих ослободилаца, који нам изврнуше вагане и утјераше страх у кости, па не смијемо отворити уста.”

Командант Андро је наредио да га одмах свежу и издеветају. Тако је и било. Јадан човјек, замало не плати својом главом зато што је рекао истину.

Свијест ми се преврнула када сам гледао шта од њега раде она три ћустека и како, ударајући, вичу: „Хај, хај, дај ми боже рај! Оп — оп!” На мене је то толико утицало да сам држао прст на обарачу и ријешило се да брата Андра слистим, а послије њега она три фуцмута.

Истог дана сам чуо како један други сељак каже: „Булбег сјаши, а Карабег узјаши...” Знао сам да те његове ријечи допуњавају оно што је онај несрећник рекао команданту. То је била њихова истина. Нису могли да је не кажу. Казали су оно што их мучи: да трпе и од једних и до других, да хране и једне и друге, и да се повијају и ломе под њима као слабо дрвеће под два јака и луда вјетра.

Увијек сам желио да будем распоређен на спавање и храну са онима који су били мирни и повучени и који су настојали да породицама буду што мање досадни и од штете, који нису жељели да чине насиље. Таквих је било, иако су носили браде. Они су извршавали сва наређења, али су увијек били некако сјетни и замишљени. Ја сам најчешће био са Јоканом. Имао је дуге и плџснате образе и велики меснати нос, а уста развучена и наслијана. Брада му је била мала и смијешна, длаке ријетке, као сасушена трава. Стално се прибијао уз мене. Био је послушан и у себи имао нечег ропског. Никад га нијесам питао: ко је и откуда, има ли породицу и какав је његов живот био прије рата. А он ми није о томе причао. Највише је ћутао и често уздисао, а понекад се и трзао. Нешто га је мучило и морило, али то је за мене остала тајна. Мислио сам: сваки човјек носи своје бреме.

Једанпут, али само једанпут, допао ме шорак да будем на конаку и храни код неке сироте жене која је имала преко шездесет година. Чини ми се да се звала Новка. Не, не, није Новка, но Мара. Њена кућа је била врло мала, имала је ниски кров и ниска врата. Да би се ушло у њу, морало се мало посагнути. Пред том кућицом је био велики гранат јасен, а иза ње некаква појатица, сувомеђа, и поред ње стари разваљени тор, у којему је била свезана једна мршава крава са повијеним роговима и мртвом жутом длаком.

Нисам волио што сам ту одређен, али зар ко мене што пита! Кућица је била подијељена на два дијела, један већи и један мањи. Жена ми је показала постељу у оном већем крају, што је требало да буде соба, јер су тамо била два кревета.

„Ти ћеш овдје, а ја ћу се згрчити у кујни”, — рекла је она, мало поћутала па додала: „Ја сам сиромашна, па ти не могу дати храну као што то други могу. Али то што је бог дао не жалим. Војнику није лако, па ма у чијој војсци био. Имаћеш залогај љеба, или кашику качамака, са мало варенике и које јаје. Друго даће Бог.”

Та њена пристодушност ме дирнула, па сам покушао да се смјестим у кујни, али она никако није хтјела да пристане на то.

„У нашој кући је гост и намјерник, па ко год био, дочекан најбоље што се може.”

Нисам хтио да ме она храни, а хвалио сам се да ми је код ње врло добро. Јео сам своју резервну храну. Имао сам четири пет конзерви и три хљебчића које су Талијани давали као требовање. Звао сам је да и она са мном презалогаци, али она није хтјела за живу главу, него би ми још дала једно или два печена јаја и шољу варенике поврх тога.

„Видим ја — рекла ми је — да ти ниси као ови други и да те нека невоља потјерала да ратујеш. Ти чак ни браду немаш као они!”

У почетку је била престрашена и уклањала се испред мог погледа, али је брзо изашла из те потиштености и подозривости и према мени

постала повјерљива. А ја сам чинио све да ме не би осјетила као насилника. Чак сам јој се два пута извинио што сам јој на досади и што сам је притјеснио у њеној сиротињи. За такав мој однос према њој није смио нико знати. Мора да је та сирота жена била паметна и да ме брзо прочитала, па ми је своје срце отворила. Изгледало је као да је једва чекала да се некеме изјада.

Испричала ми је причу о себи. Не цијелу, него само један дио. Она је — исповједала се — несрећнија него друге жене. У четвртој години је остала без мајке. Отац се оженио. Маћеха ју је кињила и прогонила. Тјерала је да доноси дрва из шуме и воде са извора и да чува и забавља њену дјецу. Мала, нејака, слабо одјевена, више боса но обувена, са комадом кукурузног хљеба и груменом тврдог посног сира, тјерала је стоку у пашу ка планини и у шумовита брда гдје је било гладних вукова. Витка, чупава, са живим и немирним очима, била је окретна, радознала и сналажљива. Гоњена својом радозналошћу, учила је — када би јој то показивали неки чобани — да пише слова. Није имала ни папира, ни таблице, а ни писаљке, па је узимала какав мали оштри камен и њиме, упирући добро по равним плочама, по глатком камену, писала слова. О томе код куће није никоме причала. Била је упорна и за годину дана научила сва слова. Послије тога једна одрасла чобаница, већ приспјела за удају, која је имала бјеличасто лице и умјела лијепо да пјева, дала јој је повећу, не много бијелу крпину, један смотак црног конца и иглу везитку. Чобаница је мислила да ће мала Мара да учи да везе ошвице или какво лишће, а она је на том платну везла слова и од њих састављала имена чобана и животиња. Најчешће извезена ријеч била је „мајка”, затим име оца и име Спасе, дјевојке која јој је дала платно, конач и иглу. Неколико пута је са двије-три ријечи почињала неко писмо. Једнога дана јој је то у торби открила маћеха, бацила у ватру и на њу се развикала; што се тиме игра и забавља, а стоку не пази и не напаса, па долази гладна и млијека даје мало, готово је запрагла.

Живот јој је био тежак као дјевојци, а као удатој жени још тежи. Радила је све мушке и женске послове: брала дрва у шуми, орала, косила, поткивала коње, правила стеље и самаре, ткала, жњела, окопавала кукуруз и кромпир, све, све. Трпјела је сиротињу и подизала дјецу. А када је мислила да ће се одморити, дође несрећни рат и очи јој затвори мимо икоме другоме. Муж јој се није вратио из рата, једна кћерка јој је удата негдје у Хрватској, а друга у Србији. Син је стркао некуд, кажу у партизане. Она не зна ни што су четници ни што су партизани, види само да једни носе браду, а други да се брију. Ништа не зна: јесу ли дјеца жива и је ли муж погинуо или је у ропству. Савила се сама на огњиште као кукавица и живи час од наде, час од црних мисли. Нема коме да се изјада. Види да се свијет помутио и да је пала велика

казна на народ. Нека сила мучи и меље свакога. Њој је, чини јој се, најтеже. Остала је сама као сасушено дрво којему су вјетрови гране поломили. Нико више неће бога да јој назове. Човјек је у човјека изгубио повјерење. Свако од свакога зазире. Свако у свакога сумња. Свако се увукао у себе. Нико гласно не говори. Она жели да јој неко уђе у пусту кућу, макар то био и крвник. Али нема никога, само туга, само бол, само црно сиромаштво. Од невоље, као да је полудјела, сваки дан прича са самом собом или са оном кравом и магаретом. То је једино остало од пуног тора што је некад био.

Причала је и јадала се тихим и повјерљивим гласом уздишући често. Чинило се као да се исповиједа црној и пустој ноћи, која је била толико густа да нисмо могли једно друго видјети.

Ја нисам осјећао како вријеме пролази, јер сам слушао њено казивање, жалио је и мислио како сам ја, ипак, срећан: жена и дјеца су ми још живи, иако су гладни и боси и живе у оној бараци чији кров прокишњава, а „зидови” имају неке рупе мјесто прозора. Све је добро, говорио сам у себи, док човјек осјећа срце своје и душу своју.

Не знам које је доба било, вјероватно превалило пола ноћи, а она је још причала своју тугу и пустош своје душе, кад је негдје, не много далеко, два пута пукла пушка.

„Тамо понекад неко пуца ноћу, а дању не,” — рекла је она мирно. „Ноћ је свачија у нашем селу, а дан није ничији.” Ја сам узео пушку и чекао оће ли се то поновити. Убрзо затим, тамо се чуо неки жамор, а онда је опет завладала тишина. „Можда је неко неког убио” — рекла је она. Онако у одијелу превалио сам се преко дрвеног кревета са пушком поред себе за сваки случај. Цијелу ноћ нисам ока склопио, али није ни она спавала. Рекла је док ми је ујутро поливала да се умијем.

Када је дан открио село, она два пуцња су разјашњена. То је пуцао Јокан. Био је на стражи. Његова жртва је лежала непомично. Више ње је стајала тужна и опуштених руку Мара. Није ништа говорила, али су јој ситне сузе капале преко лица, чија је боја као боја сасушеног листа дувана. Јокан је био неколико корака даље. Скупио је усне, искривио лице и повукао очима као да ће да заплаче. Командант, брат Адра, који је дошао са десетак бораца једва се уздржао од смијеха.

„Како га уби, брате Јокане?” — питао је и ногом додиривао жртву.

„Кад несрећа оће, тако се деси. Нешто је шушнуло неколико пута. Ја сам питао ко је и викао „Стој”. Тада је настао мир, тајац, па опет шушнуло. Чак ми се учинило да је неко нешто проговорио. Повјеровао сам да је непријатељ, да се прикрада и да оће жива да ме ухвати, све вас да побије на спавању. Зато сам пуцао.”

„И убио магарца!” — насмија се грохотом брат Андро.

Насмијали су се и сви други. Нарочито она три несносна млада ћустека. Они су га тапкали по рамену и викали како је прави јунак, како је направио херојски подвиг.

У том општем весељу озбиљни су и снуждени било само Јокан и Мара. Када се смијех смирио, брат командант је рекао:

„За ово јуначко дјело, брате Јокане, одликоваћу те медаљом од кромпира.”

„И то некуваног и непеченог кромпира!” — узикивали су три фуцмута.

Смијех се опет заорио и испунио пола села. А када се смирио командант се обратио сиротој жени.

„Је ли ово твој магарац?”

„Био је” — одговорила је она.

„Јеси ли ти од наших или од њихових?”

„Од јада сам и од мука”.

„Ми се боримо за слободу и за правду. Када се сврши рат наша ће ти држава намирити штету. А ако она не хтједне, магарца ће ти платити у здравом новцу брат Јокан од своје плате.”

Сутрадан смо пошли даље да бисмо некеме донијели страх, а некеме радост. Сирота и невољна Мара ми је ставила у торбак пет куваних јаја и једну грудицу сира, и, стојећи пред вратима, зажељела да ми бог сачува главу у овом злом времену.

Прошли смо кроз многа села. У оним гдје је било партизанских кућа задржавали смо се дуже. Ту смо се и боље хранили. Међу нама је било изјелица и аламаковића који су мимо наређења брата Андра задовољавали своје жеље. Ако би се неко усудио, а то се ријетко дешавало, да се жали команданту на неправду, плачку или насиље, он би затворио једно око и мало искривио главу, ћутао и посматрао тог јадника док га не би језа прошла. Онда би му, у почетку мирно, а касније оштро, рекао:

„Знаш ли ти да се ми боримо за твоју слободу? Да за слободу гинемо? Што би ти рекао да су нас партизани овдје напали? Тада се ти не би бунио, него би њима говорио: „Узмите, другови, узмите још, наши ослободиоци!” Бјежи ми с очију док си читав! Партизани би вас коштали. Они су гаднији од нас. Колико су гладни, мораће камен да једу. Раде од вас шта хоће и како хоће и нико им не смије ријеч писнути. Губи се! Губи се, кажем ти, док није друга била!”

Командант је у ријетким случајевима био мека срца. Имао сам срећу да то искористим. Још ме два пута пуштао да одем до жене и дјеце. Увијек сам им однио нешто за храну. Ја сам стално мислио како да дођем до нечега што се једе. Био сам готов и да украдем. Чак сам једанпут и украо један пакет макарона нашим куварима. Четници су вје-

ровали да су Талијани послали мање него прије, па су псовали и свашта на њихов рачун говорили, а брат Андро Лучић их је називао жабарима и тамбурашима, па чак и пријетио. „Доћи ће ред и на њих, па ћемо им скројити доламу!” Имао сам срећу што нико није посумњао на мене. Касније сам се чудило како сам испао вјешт лопов. Ишли смо све даље. Сигурно је тим злим путевима командант Андро водио нас по нечијем вишем наређењу. Претражили смо и претресли цио Орјен. Били смо у Грбљу, у Паштровићима и стизали све до Бара и Улциња. Све преко чука. Све из јада у јаде. Из Кривошија смо се увалили у Грахово, а из Грахова преко Вилуса у Бањане. Долазили смо до Острога, до Зете и Спужа, до Таре, до Лима и Неретве. Да, да, до Неретве гдје су нас смлатили као да смо какав башибозлук. А некада, вала, и личили смо на прави башибозлук.

Погрешно би било схватит да смо само шетали и пљачкали партизанске домове. Борили смо се ми с партизанима. Још како. У почетку смо ми њих више нападали, а касније они нас. Више су нас млатили него ми њих. Ми смо били без икакве дисциплине, а код њих је била гвоздена дисциплина. Зато се дешавало да шачица партизана потуче читаву нашу чету, па чак и пола батаљона.

Ми смо нападали дању, а партизани ноћу. Наш је био дан, а њихова ноћ. Ја сам волио ноћну борбу. Тада ми је било много лакше. Узео бих заклон за какав камен и пушку надигао да пуцам у звијезде или на неко јато тица које лете некуд. Пуцајући тако напуст остао, понекад бих викнуо: „А, браћо, а браћо!” то ми је добро помогло. Повјеровали су да сам добар борац, а брат командант је једанпут рекао пред свима да је он првог дана познао да ћу ја бити у борби храбар. Том приликом се поспрдно Јокану, коме је у једној борби метак био откинуо кажипрст на десној руци.

„Знаш ли ти, Јокане, што ти је метак откинуо тај прст?” — питао је он тобоже намргођен.

„Тако се потрефило, брате команданте.”

„Није, није, него зато што си тим прстом окинуо обарач и убио оног магарца.”

Смијех се просуо из свих који су били присутни.

Када се водила борба дању, било ми је много теже да примијеним моје ратно лукавство. Нисам могао као ноћу да надигнем цијев пушке, а да то не примјете они који су били близу мене. Зато би је ја уперео у какав камен или дрво које се видјело тамо далеко одакле пуцају на нас. Био сам сигуран да нећу никога убити. И зашто да убијем? Због чега? Због политике? Глупост! Због политике убити човјека? Човјек се мијења, данас мисли и вјерује на један начин, сутра ће на други, а пре-

косутра опет друкчије. Вријеме и догађаји ће га натјерати да такав буде. Онда, ко зна гдје је истина и ко је у праву?! То једино вријеме може да каже. Поред тога, можда је он бољи човјек него ја, можда је јединац. Можда хранилац породице. Само да ме не открију брадата браћа, јер би одмах рекли да сам прикривени партизан и спаса ми не би било. А нисам — то моја душа зна — ни партизан ни четник, а што је сила јача од мене, то је друго. Нећу да убијем човјека. Човјек нема никаквог права да убије другог човјека. Сила није правда. Пушка није правда. Рат је несрећа, а не правда. Велика несрећа. Рат који би се водио да се истријеби сиромаштво то би био прави и свети рат.

У скитању и потуцању, у бјежању и прогањању, од борбе до борбе, вјетар нас је нанио на голе камене висове који се дижу на сјевероистоку од Конавала. Ту смо пуна два сата водили жестоку борбу са једном невеликом групом партизана. У почетку су они надјачали и потиснули нас. Три букача, разметљивци и силедије, прије од икога су побјегли из борбе и негдје се сакрили. Тако они увјек раде. Партизанима смо ту убили једног борца, младића који није имао ни деветнаест година, а они нама два четрдесетогодишњака.

Кад су партизани некуд ишчезли, ми смо се, ослобођени страха раскомотили да се одморимо. Заправо, ја и нисам био уморан. Ушанчио сам се био иза једног камена и одатле пуцао не знам куд. Ипак сам смирио оно напето стање које се код мене јавља док се пуца. Далеко доле пред мојим очима простирали су се Конавли. Дивни, питоми крај у мени је будио нарочита осјећања из давне прошлости. Видио сам себе како идем од села до села, од куће до куће и нешто тргујем и мијењам. Ту обману је брзо смијенила друга. Опет видим себе, али сам сад мали, имам седам-осам година, држим прут у руци и чувам десетак оваца, а све гледам у камене високе врхове, као да нешто очекујем...

Ох, ох, страшно расјече преко пупка и груди. Нешто ми стисло душник као да га је пас загризао... негдје откуцава сат и звона звоне на цркви. Које је доба дана? А што питам? За мене то нема никаквог значаја. Нека сунце иде својим путем преко неба као увијек, а ја ћу у мукама да чекам ноћ. Сине Вукане, гдје си? Гдје твој брод плови! Кад падне ноћ дођи, сине, да упалиш свијећу. Ух, ух, тешко је, тешко је! Трпи, Петко, трпи још мало кад си цио живот трпио...

IV

Када је пропао наш батаљон, а није само он него и многе друге брадате јединице, не знам куда се дио брат командант Андро Лучић и

шта је са њим било. Мора да је заглавио негдје, јер су се партизани, што се каже, преко ноћи раширили скоро по цијелој Црној Гори. Ја и још двије три групице нашег батаљона стисли смо срце и без икаквог отпора се предали. Рекли смо: „Што буде, нека буде!” Мени је страх био сатјерао срце у пете, а другима су се браде тресле као да у њих вјетар дува. Само је неки Мушика стајао усправно и пркосно. Он је гледао дрско у њих, презриво се смијешио држећи руке у џеповима; некако их багателисао. А када је један од звјездаша заједљиво и пакосно рекао:

„Шта сад с вама да радимо, брадате свиње?”

Мушика је одговорио као прави јунак:

„Радите што хоћете, ваша га је сад. Да сам ја вас ухватио, као што сте ви нас, Мушика би знао шта је ваше.”

Партизан му је пришао, ухватио га за браду, протресао му је и потегнуо тако јако да му се један бич длаке нашао у руци.

„Био би силан калуђер у Острогу, али, видиш, ни тамо не би утекао. Партизанска правда и пушка свуда стижу. Од њих се не може побјећи.”

Онда се измакао и посматрао га са изразом мржње и презрења. Мушика је њега гледао са још већом мржњом, стављајући длан на мјесто гдје га је бољело. Гледали су се упорно, а нису ништа говорили. Очи су им казивале све.

Партизан послѣје десетак минута багателно одмахну руком Мушики, па се окрену, баци поглед на све нас, и лаганим, мирним кораком приђе мени. Загледа се у моје очи. То је било неиздржљиво, сав сам се следио, тресао сам се од страха. Поглед комесара је био као оштар јатаган којим је сјекао и убијао без крви.

„Изгледа да си ти четничко копиле кад немаш браду?” — рече.

Његови другови су се насмијали, а насмијао се и он својој духовитости, али се опет брзо уозбиљио.

„А што дрхтиш, кукавице једна! — раздерао се на мене Мушика. — Ако треба да се гине, гини јуначки како доликује човјеку”.

Његове ријечи су ме укопале у земљу, нисам имао снаге да подигнем главу и да га погледам. Мислио сам: ко воли живот, тешко се растаје од њега, а још кад оставља породицу која ће лишати од глади. Лако је теби. Можда си своју смрт десетороструко наплатио, па сад пркосиш судбини. А можда си и прави јунак? Ко зна ко си, какав си и шта си! И ко зна има ли у тим твојим ријечима истине?!

Борци су се насмијали Мушкиним ријечима, а партизан се окрену њему и двапут га премјери очима.

„Штета што ниси партизан него издајник!” — рече он доста мирним гласом.

„Нисам издајник! Ја се борим за моју идеју исто тако као ти за твоју. А партизан не би био па да ми дате цијелу Москву и у Москви тог вашег Стаљина.”

„Даћемо ми теби што ти припада. А ако још једанпут ланеш, свезаћу те магарцима за репове да умиреш срамотном смрћу, а не као човјек.”

Онда се опет окрену према мени. Опет је на мени неколико минута задржавао свој презриви поглед.

„Четничко копиле!” — рече опет.

„Ја... ја — муцао сам — мене су мобилисали.. сила... насиље...”

„Лажеш!” — насмија се он. — „Од страха лажеш!”

„Не лаже!” — рече неко.

„Оћеш да га спасиш!”

„Ја само исту говорим! И још ћу једну истину да кажем. Није он вриједио опушка цигарете. Због таквих јунака смо ми пропали. Тај не ваља ни нама ни вама.”

Звјездаши су се грохотом насмијали.

„А што ти се тресу гаће?” — пита партизан поспрдно.

„Не знам — рекох — неки је ђаво ушао у њих.”

Био је још виши тресак од смијеха. Чак се смијао и Мушика, а кратко су се насмијали и заробљени четници. Мушика није могао да се уздржи, него је, колико сам му се гадио, одпљунуо два пута.

У сумрак су ме одвели код комесара.

„Ти не вриједиш ни да те убијемо. Један једини метак је скупљи од тебе”, — рекао ми је, дао ми неки папир, а онда додао: „Сада марш кући, ако је имаш и ако знаш гдје ти је!”

Учинило ми се да сам прокрилатио. Боље је жива кукавица него мртав јунак. Помислио сам на Мушику који неће други дан дочекати. Замолио сам да ми допусте да преноћим код њих, али он није хтио да чује.

„Сиктер! Сиктер!” — повикао је. „Сиктер да ми не опоганиш борце.”

Поздравио сам га стиснутом песницом и пошао полако ногу мимо ногу. Изгледао сам као какво шугаво бравче када се одвоји од свога крда и лута некуд. Дошла ми је снага у ноге, и ја бих трчао да што прије побјегнем, али се бојим да ме не виде и помисле да сам се претварао, па да не припуцају за мном. Вукући тежак и уморан корак, мени се чинило да се сунце рађа, да се преда мном шири дан, а не ноћ, и чак да добијам крила. Говори ти што год хоћеш и што ти год жели твој погани језик, страшни комесаре, само да се ја жив вратим Мири, Вукану и Саши.

Али, умјесто мисли на којима сам летио, дођоше друге, црне. Ноћу не смијем далеко ићи. Села нема нигдје близу. Можда су ме намјерно

пустили да идем ноћу, па тројица-четворица да пођу за мном и да ме убију, а сутра да кажу како је то урадио неко други, најприје шкрипари.

Код шуме је била велика рупчага. Таман добро, рекао сам, спустићу се у њу. Убрао сам велики нарамак ситних грана. Пола сам простро између два камена који су били високо мени до изнад паса, а пола раширио по себи када сам легао. Та камена постеља личила је на какав велики и сигурни шкрип. Лежећи, могао сам да гледам више себе високо и пространо небо, начичкано звијездама и звјездицама. Страх је потицао и од велике и глуве тишине. Када сам чуо да се негдје далеко оглашава својим крупним гласом пас, било ми је лакше и пожелио сам да цијелу ноћ лаје. Иза тога у шуми се неколико пута раскривила ноћна птица. Глас јој је личио гласу дјетета кад врисне. Свеједно, само да чујем било што, па макар да изгледа да се оглашава зао дух који доноси страх и најављује несрећу.

Очи ми се нису склапале, а ноћ је споро пролазила. Чинило ми се да зора неће никад доћи. По глави су ми се врзале мисли како ме траже да ме убију. Видјели су у којем сам правцу пошао, али нису да сам овамо скренуо. Ипак сам послушковао хоћу ли чути нечији говор или нечији ход. Мој страх је увеличавала шубава ноћ. Али кад ми се наметнула слатка мисао како ћу сјутра у цик зоре продужити пут, чуо сам нејасан разговор. То они мене траже, синило ми је у главу и још сам се боље покрио ситним гранама шуме. Срећа је што нема мјесечине, па ће ме промаштити, помислио сам и ставио руку на срце да се увјерим како у њему страх јако и брзо бије. Тада сам чуо псовку, једну, двије, три, неколико њих. Чуо сам и Мушкин глас. Он је викао: „Кукавице! Ви сте кукавице! Прави јунаци никад не убијају заробљенике, а камоли свезане људе!”. Његов глас је пресекао као глас комесара: „Пали!” Пушке су загрмјеле. Неколико метака је ударило о камен који ме штитио, али ја сам главу покрио рукама и чекао други такав пуцањ. Умјесто њега чуо се револвер како појединачно дотуца.

Ујутро, када су се дијелили дан и ноћ, полако сам се исправио на кољена. Глава ми је вирила изнад два камена. Пажљиво сам осмотрио околину. Нема никога. Све је мирно. Све пусто. Само тамо подаље види се гомила испретураних и убијених људи.

Извукао сам се полако, осврћући се на све стране и убрзаним корак пошао, као да бјежим. Што сам се више удаљивао и дан освајао, корак ми је био све бржи. Када сам већ далеко одмакао и осјетио се слободнијим, сјетио сам се да прочитам шта ми је комесар написао на цедуљици коју ми је дао при поласку. Тамо је стајало:

„Дозвола”

Петко Међедовић може слободно да се врати својој породици. Био је у чейницима, али браду није носио. Он је чейничко койиле и

нишиџа више. Не ваља нишиџа ни нама ни њима. Овакви не умиру муш-ком смрћу, јер им нишиџа у шивојџу није мушко. Нек живи. Можда ће му ваљаџи син.

Све саме безобразне и лажне ријечи. Био сам бијесан и хтио да поцијепам папир, али помислих може да ми спасе главу. Чувај добро тај папирић, Петко, не показуј га никоме без велике нужде, чак ни својој жени, јер су жене лаке на језику.

*

Али ево сад, кад сам вјеровало да ме нико неће дирати и да ће рат пролазити даље мимо мене, дођоше ови са петокракама к мени у бараку, у стан и подвикнуше: „Дижџи! Дижџи!” Није било друге. Оштриџи су од она три четничка џилкоша. Они иду брзо, па тако и ја, али ми кољена клецају. Не чују моје ријечи. Не чују ријечи и плач дјеце. Дјеца и жена вјерују да ме воде на стријељање. Сјетио сам се дозволе коју ми је дао онај комесар. Чувао сам је у џепу. За њу Мира није знала. Извадио сам је и пружио:

„Прочитајте, друговџи, ту нешто пише!”

„Објеси ти то мачку о реп. Напријед! Напријед!”

Можда ме воде да ме убију. То ми је шапутао страх. Прије су ме одвојили од жене и дјеце брадоње, а сад то раде петокракаши. Они су озбиљни, журе. Ко зна шта намјеравају. На ријечима су шкрти, а мисли не можеш да им погодиш. У четницима сам био нико и ништа. Када бих то био и у партизанима, боље би било него да на мене баце срамоту. Прво они називају човјека издајником па га тек онда убијају. Срамота, па смрт. Што сам код четника био нико и ништа то ми је помогло да кроз њих како тако мигољим, па чак и неколико пута да пођем до породице. Они нису даље видјели од својих брада. Сваки је од њих мислио да у себи носи краља и отаџбину. Били су неорганизовани, самоглави и распојасани, а ја сам се, тјеран невољом, претварао и служио лукавством, па сам се по том празном простору, правећи се наивчином, доста комотно кретао. Међу овима тог празног простора нема, па ако ме не убију као издајника, са њима ми неће бити лако. Неће ми помагати ни лукавство ни претварање. Они имају џаволску дисциплину. У млађега поговора нема. Имају бистрије очи и боље виде, а брадоњама су очи старије и замућене. Брату команданту Андру Лучићу су чак биле кржаве и неиспаване.

Рат је велико зло. Велика несрећа. Али у њему није свакоме једнако. У њему, више него у миру, има степеница по којима се може ићи — и иде — навише и наниже. Моја жена и дјеца налазе се чак испод најниже степенице и на праву не могу да се попну. Немају снаге. Гледам

их издалека. Гледам и мислим. То је све што могу. Мене вјетар носи не знам куда, а њих је биједи притисла и под њом зијевају и издишу.

Трећи дан се и мени зацрвенила петокрака на капи. У једном селу сам молио постарију жену да ми је направи од нечега. На срећу, имала је негдје затурену половину рукава од неког старог црногорског џамадана. „Све ваља”, — рекла је она кад га је нашла, — „а ја га бацила као непотребну ствар.”

Узела је ножице и, кривећи главу лијево и десно да боље одмјери, скројила велику петокраку.

„Ваља ли?” — питала је држећи је на длану.

„Не ваља — рекох — Виша је од комесарове, а то не смије бити.”

Она поче да кроји другу, гунђајући нешто, а кад је било готово, показа ми и њу.

„А сад?”

„Сада је, опет, премалена, али нека буде.”

Затим је црним вуненим концем пришила на моју капу.

„Ето, здраво је носио и под њом ти Бог дао бољу памет. Мени се чини да си ти партизан од невоље. Слободно се не бој урока.”

Тако се и на мом челу зацрвњело то партизанско знамење, али залуду. Ја сам био немоћан човјек над којим је рат вршио насиље. Да сам такав, то сам само ја знао, а они који су ме гледали и са мном случајно разговарали, или ми се са пута уклањали, то нису ни слутили. Они су можда мислили да сам ја неки бијесни и непомирљиви ратник. Очи варају. Вара и памет. Други сам за друге, а други за себе. Носити себе сакривена у себи, то је ђаволски тешко бремене. Непоштено је показати се свијету онакав какав ниси, али страх и сила човјека на свашта натјерају. То може да ми вјерује само онај који је био у мојој кожи. А таквих је било колико хоћеш на свим странама.

Ја сам и сад Петко Међедовић, али друкчији. Мисли су грубе, сирове, понекад и непоштене. Само кад мислим на жену и дјецу, и њихову биједу, онда су њежне, болесне и поштене. Биле какве, оне и сада врше насиље нада мном.

Тих дана, као и петокраку, добио сам и некакву пушчетину без затварача.

„Сада си партизан — рекао ми је комесар Лимо — и у првој борби мораш од непријатеља да узмеш или пушку или затварач. Разумијеш ли?”

„Разумијем, брате комесаре!” — рекох ја.

„Брате комесаре!!” — дрекну он и још ме страшније сасјече оним својим погледом. — „Истјераћу ја из тебе ту твоју четничку душу, багро једна!”

Он је галамио, пријетио, чак ме и снажно продрмао, а мени је срце дрхтало као у зеца. Мора да сам био блијед као крпа. Држао сам оборен

поглед, и сам себи говорио: „Глупи Петко, зар не знаш да си у партизанима, а не у четницима! Језик ти је бржи од памети.”

„Опростите! Погријешо сам!” — једва промуцах.

„Изгледа да си ти ћакнут, или се тако правиш! Али ми ћемо лако са тим твојим марифетлуцима. У партизанима нема грешака. Не смије бити грешака! Упамти: ми смо сви другови, сви једно и једнако мислимо и једно другом кажем ти, а не ви. Преваспитаћу ја тебе! Бићеш ти као да си из фабрике изашао!”

Овдје се друкчије везе и ије, говорио сам себи цијелог тог дана. Ђути, језик за зубе, и пази на сваку ријеч, Петко! И ноћу немој да спаваш, него стално мисли каква ће сутра бити нова директива, јер ако погријеш или се изблејиш да си сањао какав сан који не одговара директиви, пропао си. Упамти: ти више ниси ти, ти си сад идеја. Идеја и гвоздена дисциплина. Умјесто срца имаш идеју, умјесто душе идеју, умјесто своје главе имаш директиву! Идеја замјењује све. Чак и живот. Само она мора да побиеди.

Ах, какви су ме страшни јади били снашли, јер ја нисам човјек ни од идеје ни од дисциплине. Човјек је тамо могао и да оре на страну. Све је било каква случајна дружина која је пошла у нечије сватове. Како се све вртоглаво мијења, и сунце ће промијенити свој пут, па ће ићи од запада ка истоку. Овај несрећни рат ће и то донијети.

Моја невоља је долазила више од мојих црних и тешких мисли, него од стварних мука. Нарочито ми је тешко падало осјећање да сам пришипетља и да сам у очима свих издајник, човјек никакве вриједности, непоуздан, заробљени непријатељ.

Мучен тиме, ја сам себи говорио: час да јесам то, час да нисам. Чак ме и страх хватао да се у сну не изблејим, јер се душа у сну отвара као што се неки цвјетови само ноћу отварају и расцвјетавају. Ако се то деси, а може се десити пошто сам сав разглављен и изврнут, онда бих платио све, за оно у четницима и за ово овдје. Прве ријечи које бих чуо биле би: „Подмукли подлаче, у сну казујеш оно што на јави снујеш и кријеш!”

У тим невољама прошле су три недеље. Али, када је почела четврта, једно јутро ми је донијело велико изненађење. Трљао сам очи и себе питао: то ја не сањам? Према мени је сједио, наслоњен уз неко труло дрво, Јокан, онај Јокан из четника што уби оно магаре. Тршаву, рићу и ријетку браду више није имао. Имао је издужено и објешено лице. Очи су му биле преморене и преплашене, а перчин пропао кроз капу. И одијело му је било похабано и прљаво као да се ваљао по блату. Човјек не може да га позна. Јесте Јокан, није Јокан. Буљим ја у њега, буљи он у моју петокраку. У једном моменту сам посумњао да је неко други, сличан њему, па сам га упитао:

„Еј, уби ли ти онога магарца?”

„Брате Петко, не помињи то овдје за бога живого!” — рекао је јадник и тргао се као да га прободох ножем.

„Нисам ја брат, него друг. „Брат” — то је четничка реакционарна ријеч. Овдје су партизани, а не четници. Ако ме још једанпут ословиш том ријечју, убићу те, да грома не чујеш”.

„Опрости! Нисам знао када смо били са брадоњама да си ти тако паметан и да се у теби крио прави партизан који се претварао као четник. Вјешт човјек не може потонути, па да га бациш у сиње море!”

„Ђути! Ђути! Неваљала пропалице! Ниси ни за шта него да магарце из страха убијаш!”

Јокан је био убијеђен да сам ја окорјели партизан, да сам се у четницима вјешто сакривао и да му живот сада зависи само од мене, да му такорећи, виси о концу. Није, кукавац, могао да помисли да сам и ја невољник као и он. А колико је био престрављен и збуњен, није видио да сам наоружан пушком без затварача. Заборавио сам на своју биједу која је личила његовој, па ми је постао смијешан и као какав пакосник злурадо сам уживао у његовом страху и збуњености. Нисам помишљао да сам ја уходани тронедјељни партизан, који се мало навикао, а он тек што је дошао, и да сам, можда, и ја прво јутро тако, и горе, изгледао.

Пошто нико није био близу нас, у једном тренутку ми га би жао, па сам му кратко и јасно објаснио да је наша судбина једнака. Рекао сам му да ће и он морати пришити петокраку и вјероватно добити какву пушчерину. Оно гдје смо прије били, нисмо били по својој вољи, а по закону силе смо и овдје. Шта се ту може: рат је рат и човјек мора да игра у каквом се колу нађу. У рату човјек никад није свој. Ја то нисам био никад.

„А је ли брат комесар оштар?”

„Прави си глупан! У партизанима се не каже „брате” него „друзе”, разумијеш? Да те чуо, глава би ти одлетјела. То „брате” говори се у четницима. Онамо си могао и онако и овако, а овдје не можеш, овдје мораш у потиљак. Овдје не смијеш убити магарца, а човјека можеш.”

„Којега човјека?” — тргао се он.

„Четника, усташу, зеленаша, Њемца, Талијана, свакога ко није с тобом.”

Јокан Слезо — тако се звао — одмах се прибио уз мене. Стално је гледао да буде у мојој близини, нарочито када сам сам. Уз мене се осјећао сигурнијим. Пуштао сам да тако ради зато што ми га је било жао. У томе нисам видио ништа рђаво. Али када су једнога дана наишли комесар и командант, загламили су на нас:

„Увијек сте заједно! Увијек се нешто повјерљиво разговарате! Сигурно жалите за својим брадама?”

Устали смо и донијели ногу до ноге. Ја сам од страха претрнуо, али сам ипак брзо смислио шта да кажем. Међутим, будаласти Јокан ме у својој збуњености предахитрио.

„Брате комесаре”, — промумла као да говори из дубоког бурета — „Нисмо тако ми Бога!”

„Погибосмо”, — рекох у себи кад чух те ријечи.

Командант се насмија, а комесар се, без ријечи, примакну несрећнику, унесе му се у лице и јетким гласом рече:

„Тако: „Брате комесаре!”... „Тако ми Бога!”

Скинуо му је онај обојак од капе на којему је већ била петокрака и почео јетко да је гужва.

„У партизанима нема „брата” и „бога”. То су четничке лажи. Овдје је друг Маркс и Лењин, идеја и борба до побједи. То и ништа друго. А вас двојица разговарате и тугујете за брадатим неманима!”

„Нисмо, друже комесару, дајем вам часну партизанску ријеч!” — извалих ја још већу глупост него Јокан Слезе.

Комесар Лимо се окрену мени, ошину ме оним својим погледом, па се некако суво зацерека.

„Ти баш загрди!” — рече командант Неђо.

„Твоја часна партизанска ријеч!” — унесе ми се комесар у лице као да хоће да ме пљуне. „Баш си ти нека шаљивчина! Мислиш нама да подвалиш! Срам те било! Мислио сам да си се већ упола преваспитао, а ти тако!”

То су били тешки часови. Нарочито за Јокана. Два сата је био свезан за једно дрво. Још су му рекли да се добро причува, јер му је ово претпоследња казна. Треба да зна да му је живот једанпут поклоњен, а други пут неће.

Отада смо били паметнији. Више никад нисмо упали у такву ситуацију.

Нама обојици су четници остали у црној успомени, али то нико није вјеровао. Горчину смо носили дубоко у души.

Више никада нисмо били један с другим, а одвојено од осталих партизана. Јокан је ћутао као риба, али је увијек, када би ухватио прилику, гледао у мене и очима ми причао о својим мукама. Ћутао сам и ја, али моје очи нису њему указивале такво повјерење. Кад човјек свеже свој језик, онда изгледа паметнији и сигурнији. У рату опасност може доћи са сваке стране. Зато сам, својим мислима и ружним погледом, и у четницима и у партизанима, често разговарао са каменом, са шумом, са ријеком, са планином, са вјетровима и облацима, а нарочито са немирним поточићима, који се у прољеће стварају од снијега кад у њега удари југо или сунце јако угрије. Често сам, касније у животу, сам себи призна-

вао да сам био паметан што сам себи тада ставио брњицу на уста. Многи су због једне ријечи главу изгубили, иако ријеч није увијек једнака ономе што човјек мисли и што он јест. „Кад јаки вјетрови дувају, они ломе и снажне храстове, а камоли слабе и крте трске!” — говорио сам често.

У партизанима се не мирује. Они су млади и врло се лако и брзо крећу. Час су овдје, час ондје, свуда стигну и свуда умакну. Највише смо се пребацивали ноћу. Највише гдје смо остајали било је неколико дана. Ако бисмо били у каквом селу, а у том селу имало четничких породица, онда су оне нас издржавале, клале се овце, јунад, волови, и пекао хљеб. Ако бисмо били у пролазу, умјесто хљеба, правио се качамак. Партизани су некад били сити, али више гладни. Морао је народ да их храни. Није било другог рјешења и излаза. Четницима су давали Талијани, а њима народ, негдје силом, а негдје милом.

Задатак се морао извршити. Задатак су давали комесар и командант. То су били мањи и ситнији задаци. Велике су доносили курири. Они су доносили обавјештења о разним партизанским борбама и успјесима, чак и оним далеким.

Једног дана, када смо се пребацивали преко Таре, угледао сам три нова партизана. То су била она три ђилкоша који су у четницима свашта радили и из сваке борбе први бјежали. Својим разметањем, својим силецијством према сваком, а нарочито према партизанским породицама, и хвалисањем о својем лажном јунаштву, били су свакоме досадили. Сада нису више носили браде. Лице им је било мршава и престрављено, а очи избуљене и зачуђене. Имали су пушке и петокраке. Били су раздвојени један од другог. Нису говорили ништа. Изгледали су мирни и кротки као три дјевојке. Понекад би само испод ока бацили поглед на мене и Јокана. Правили су се да нас не познају. Уосталом и ми смо се правили да њих не познајемо. Нисмо могли ни смјели друкчије, а и да смо смјели, они су ми онда у четницима били страшно одвратни. Мене су презирали и на мој се рачун смијали. Чак се чкркали.

„Сада смо једнаки”, говорио сам у себи док смо пролазили преко махните ријеке.

Често сам мислио — мислио сам када сам имао времена — на жену и дјецу, како су гладни, можда већ и мртви. Када би навалиле такве црне мисли, долазило ми је да вичем, да дозивам, да праснем на некога, или, чак да дигнем руку на свој живот. Али када су ме једног дана снашли, нови и тешки јади, заборавио сам на њих. Тог дана су ми узели пушку и дали је Јокану, а мени на раме натоварили тешку бреду. Али не и муницију за њу. Ах, глупи Петко Међедовићу, увијек ли глупо и ајвански мислиш и погрешно разумијеш и процјењујеш људе! Ти си себе рачунао као посљедњу биједу, а видиш колико те они цијене и уважавају,

колико у тебе имају повјерења! Пушкомитраљез се не даје свакоме борцу.

Тако сам ја у својој лудој глави мислио.

Скоро да сам се и обрадовао. Неко други би се, вјероватно, исприсио и направио важан, али ја — и када бих хтио — то не бих умио. Поглед сам бацио на Јокана да видим како му стоји пушка без затварача, а он је мене посматрао са великим изненађењем. Сада је био потпуно убијеђен — то се видјело по изразу његовог лица — да сам ја у четницима био по задатку прикривени партизан и да ниједној мојој ријечи поштен човјек не може вјеровати. Слично као он, тога дана су изненађено и зачуђено на мене гледали и оне три четничке пустихије. Мора да су мислили: да смо знали ко си и какав си подмукли покварењак, да тако умјеш испод земље да рониш, обријали бисмо ми тебе и прије него бисмо те довели код брата команданта Андра Лучића. Убијеђен да тако мисле, живао сам у томе и као да сам им се осветио за све неправде.

Од тога дана ја сам носио ту тешку бреду када смо били у покрету. Раме ми је одвалила и на њему направила широк набој. Пода мном су ноге клецале од умора, од терета и од страха.

Поред пушке без затварача, Јокан је једно вријеме служио као коморцијско кљусе, носио све што је било потребно, чак и писаћу машину. Да би било све како треба, о томе су водили бригу двије партизанке. Оне су му и наређења давале. Некада су биле оштре, а некада меке, па су му чак и цигарете нудиле. Носио је он своје бреме мирно и кротко, без иједне ријечи, чак и онда када се купао у зноју и био до изнемоглости уморан. Када бисмо негдје починули да се одморимо и прикупимо мало снаге, он би само гледао на мене и превртао очима, а ја, да бих му казао како је мени тешко, ударио бих два-три пута по бреди.

Једнога дана Јокану су скинули сав коморцијски пртљаг, остављајући му ону пушчерину и објесили о раме двије војничке торбе, једну пуну метака, а другу пуну бомби. Када је напипао бомбе и угледао их, поблиједио је као смрт. Љешши се копају него што је он изгледао тада. Освртао се око себе као да нешто тражи, па је тек после тога пошао. Ишао је лагано, не стајући читавим стопалом, ишао на врх прста, као да идемо по ливади која је пуна чичака. Касније се мало ослободио, али је добро пазио да не би гдје пао, да му се не би нога омакнула са каквог камена или се јаче потресао. Кад год би ухватио прилику, он би мени руком, са ужасом у очима, показао на торбу са бомбама. Ако ћу истину да кажем, и ја сам се бојао те његове торбе, јер, како је неспретан и баксуз, може направити нешто и изазвати страшну експлозију, па сам зато увијек гледао да од њега будем што даље. Ипак, што ми је то требало, нисам могао да му једном приликом не приспем на те његове муке. То је

било на једном дужем покрету када смо починули да се мало одморимо. Нас двојица смо се нашли близу. Ја сам ђавољу црну бреду спустио на земљу поред себе. Био сам уморан као псето и пипао се по рамену које је много бољело. Он је стајао укочен и наслоњен на један камен држећи торбу са бомбама објешену о раме. Бојао се да је спусти на земљу, нешто од умора а нешто од страха, колутао је очима.

„Ти си одређен за бомбаша чим носиш толико тога чуда”, — рекох му.

„Говориш ли то истину?” — тргну он главом.

„Права истина. Имаш да рушиш први њемачки бункер”.

Није одговорио ништа. Окренуо се у страну и сав се стресао. Тако је остао цијело вријеме, а када смо наставили наше путовање, био је још блијеђи.

Моја и Јоканова ситуација је постала јасна тек када смо први пут упали у борбу. Он није био бомбаш, нити ја пушкомитраљезац. Прави пушкомитраљезац, Гиго, снажна и плећата момчина, узео је бреду а мени у руке тутну своју пушку. Јокану су скинули торбу и командант је другим борцима раздијелио бомбе. И он је учествовао у борби. Није пуцао, јер му пушка није имала затварач. Дужност му је била да спасава рањенике.

Све борбе које смо имали, а имали смо их много, ја сам дијелио на двоје: на борбе против окупатора, против Њемаца и борбе против четника. Њих је било колико хоћеш, јуриша и бјежања. Бјежања у почетку. Партизани су бјежали од Њемаца, а четници, не увијек, али у већини случајева, од партизана. Послије рата никад нисам чуо да неки бивши партизан прича о бјежању и повлачењу, него све о јуришу и освајању. Сваки приповједа о великој погибији Њемаца, Талијана, четника и усташа. Ја сам видио то друкчије, онако како је било, али нисам смио да говорим истину, да лажем нећу, па сам ћутао.

Кад се завршила борба, мени је Гиго опет натоварио ону бреду да је вучем. Носећи је, а још под утиском борбе, јер сам и ја учествовао и пуцао, у мени се полако будио други човјек. Оживјела је савјест; можда сам убио човјека којег су силом потјерали у рат? То ме јело и мучило неколико дана, све до наредне борбе. Говорио сам себи: „Он овамо не би дошао да га сила није натјерала. Можда је он зато да свако слободно живи на свом огњишту. Можда се осјећао несрећан што је и што мора да убија!” Тако је било послије сваке борбе.

Ако бих то моје размишљање гласно казао, то би била издаја, а издаја се у рату кажњава смрћу. Под утицајем гриже савијести, доносио сам одлуку да више нећу пуцати да убијем, али када би дошло до борбе, ја бих заборавио на то, јер би се у мени јављала мржња на освајача који

је са својим наоружањем дошао да покори Југославију и уништи наш народ и његову слободу.

Сасвим је друкчије било када смо водили борбу са четницима. Ту сам био други човјек, други Петко, онај исти као у четницима. Сада ми је било много лакше да будем такав, јер партизани нападају ноћу, осим ако им није по дану непријатељ наметнуо борбу. Ноћ ми је помагала да узмем добар закљон и подигнем цијев моје пушке изнад положаја наших противника. Пуцао сам и лубардао напуст остао, исто онако како сам то радио у четницима када смо се борили против партизана. Да бих оне који су били поред увјерио да се заиста борим, псовао сам издајнике, али не тако гласно. И у четницима и у партизанима ја сам рекао себи: „Нећу да убијем нашег човјека. И четници и партизани су синови Југославије, само што носе друге и другојачије капе. Кад се заврши рат, каква год буде држава, погибија једних и других биће велики губитак, а они који су остали живјеће опет заједно и опет бити једно. За мене је важнији човјек него некаква идеја. Идеја има колико хоћеш, али дај ти да се добро живи у миру и слободи. Знаш и могу да видим која је вода бистра, која мутна, а која крвава, али живот је изнад свих тих вода”.

Играо сам се својом главом. Да су ме открили, једни или други, било „браћа” или „други”, зна се шта би учинили, сваки по свом закону и мјерили, а ти закони су једнаки и немилосрдни према непријатељу.

„Комордија” Јокан — како су га борци звали — једног дана је добио унапређење. Имао је пушку са затварачем и више није носио торбу пуну бомби, а рањенике је извлачио као и други. У свакој борби се све више прибијао уз мене, иако сам ја јадан и никакав борац. Не знам јесу ли га за мене везале наше четничке муке и понижења, или страх од партизана. Нешто јест, а што — то би једино он могао да каже, али он, као и ја, у себи носи затворену своју душу и своју ријеч. Ја сам га, ипак, једнога дана ушитао:

„Пуцаш ли право у непријатеља, Јокане?”

„Пуцам.”

„Једнако у четнике и у Њемце?”

„Једнако. Једнако.”

„Или би волио да будеш добар јунак или добар човјек?”

„Добар јунак кад се пуца, а добар човјек када се не пуца.”

„Не може и једно и друго.”

„Зашто не може!?”

„Не може. Ако не будеш убијао, не можеш бити добар јунак.”

„Не могу.”

„А ако убијаш људе, онда ниси добар човјек.”

„Нисам.”

За тренутак је ћутао, па онда додао:

„У пјесмама се пјевају јунаци, а не добри људи.”

Паметније је одговорио него што сам ја питао. Он је, изгледа, одређе- нији него ја. Он хоће живот и побједу па каква била, а ја живот мој и друго- га. Он испаде мудар, а ја луд. А, опет, можда није казао шта мисли. Можда...

Оне три младе битанге су се брзо снашле. Сада су они гдје год до- ђемо и заноћимо или останемо који дан ударали зулум четничким поро- дицама, али не у оној мјери и онако као што су радили док су били под брадом. У четницима су то јавно радили, а овдје прикривено или полу- јавно. Бојали су се казне. Насиље им је било у крви. Били су прорачуна- ти и радили да стекну повјерење партизана. У четницима су први бјежа- ли из борбе, а у партизанима су се борили жестоко и храбро. Тамо су би- ли кукавице, а овдје јунаци. Такви су били, јер су знали да их провјерава- ју. А што се тиче идеје, они је нису имали, осим да своју луду памет и крв покажу на нечовјечан начин. Њихово јунаштво ми је касније постало још јасније. Четници су као какав аскер, сав расклиматан, а партизани имају дисциплину, ту нема врдања, не може човјек да ради што хоће.

Нису само такви били ова тројица ћилкоша, не, него их је таквих свуда било доста.

Неваљалих пушака је у четницима било колико хоћеш, а кад их заробе партизани и, ако су млади, обично им поштеде живот, даду пуш- ку, од њих направе добре борце.

Командант дјелује по војној линији, комесар по политичкој. Ко- месар је оно чврсто, тврдо и главно. С њим нема шале, он провјерава ду- шу сваког борца, чак и његову прошлост и његово поријекло. Он је ус- колинијаш, како се то мислило и шапутало, а командант је шири, па, чак, и мање грешке да опрости. Дакле — рекао сам себи када ми је то би- ло јасно и када сам три ћилкоша упоредио какви су били у четницима, а какви су у партизанима — овдје мање бије срце из јунака, а много више дисциплина и идеја. А кад је тако — а јест тако — партизанска побједа је сигурна. Организација и дисциплина увијек су побјеђивали неорганизо- ване и недисциплиноване. Тада сам тако мислио, и нисам се преварио.

У маршевима и борбама, освајајући или бјежећи, прошли смо скоро цијелу Црну Гору, Санџак, Босну и један дио Далмације. Ми и на- ши непријатељи смо били као вјетрови или какве нечастиве силе која једна другу гањају и иза себе остављају пустош и плач.

Једанпут су Њемци не само наш батаљон, него читав одред, напа- дали и гонили петнаест дана. Они су страшно наоружани, добро ух- рањени и одјевени, а исто тако добро дисциплиновани. У томе је лежало њихово јунаштво. Пред њима смо морали да се повлачимо. Пробијали смо се у разне правце. Кад човјек хоће да гине, онда смо најхрабрији. Та-

да чак и кукавица постаје јунак и може да направи херојски подвиг. Гинули смо ми, а гинули су и Њемци. У једној таквој борби, на два корака од мене, погинуо је Јокан. Притрчао сам. Он је још дисао. У очима му је била смрт. Ипак је видио како сам се надвио над њим. Кркљао је:

„Мар... Ма... Во... Вој... си... чи... ћ...”

Није могао чисто да изговори ријечи. Глава му је клонула у страну. Уста и очи су му остали отворени. Та два имена, то су сигурно његова жена и његов синић. А гдје су? Ко зна гдје су и јесу ли живи? Никад их није споменуо, а увијек их у себи носио.

Успјели смо да спасемо рањенике, али су мртви остали непокопани. Напокон је остао и несрећни Јокан, непокопан и безимен. Остао је испружен под неком буквом, а поред њега је још један партизан. Било ми га је много жао. Сада сам тек био свјестан да се он својом муком, својим страхом и усамљеношћу био дубоко уселио у мене, да сам га чак волио и сажалевао. Прискочио сам да кажем. Прије него сам пошао, подигао сам му главу и под њу ставио један камен да му буде мјесто јастука, а руке му прекрстио преко трбуха, помиловао га по глави, па се исправио. Хтио сам да се прекрстим, али у том тренутку је наишао комесар, стао више њега и стиснутом песницом поздравио Јокана.

„Пао си за слободу”, — рекао је, а онда се окренуо мени: „Узми његову пушку и пожуре. Њемци су нам за петама. Могу да затворе опкољавање.”

Он је некуд нестао. Негдје се чуо глас команданта Неђа. Храбрио је некога.

Извукли смо се из обруча и удаљили од Њемаца. Нас је спасила ноћ и нека густа шума. То је била главнина батаљона. Комесар и командант су објавили колико је другова погинуло и да су се двије групе пробиле у другом правцу.

„Ово је била још једна њихова офанзива, али нас нису уништили. Били су јачи, јер им је јаче оружје, али нас нису побиједили”, — казао је на крају комесар Лимо.

Шума је била између два брда. У њој смо се притајили. Њемци су мислили да смо одступили даље, па су сутрадан продужили да нас траже и гоне. Али ми смо имали лаке ноге, а они су се тремо кретали. Послије неколико дана и оне двије групе су се нама придружиле. Нашли смо се иза леђа непријатеља.

То се често тако дешавало. Имали смо лукаву тактику.

Јокан ми је био неколико дана у глави. Мучила ме мисао како је остао непокопан и како ће га звјери и птице растргнути и појести. Чинило ми се да је био много несрећнији од мене, да је више осјећао насиље рата и да је имао мекшу душу.

Када ме напустила мисао о човјеку који ми је био најближи у ратној невољи и патњи, у мени су оживјеле комесарове ријечи о офанзиви. До тада сам мислио, кад би ту ријеч чуо, а њу су партизани често изговарали, да се ту ради о офанзиви партизана, а не о офанзиви непријатеља и бјежању партизана. То је за мене било нешто ново, чинило ми се да је наопако казано, и то намјерно, па сам у себи говорио: Што не говоре онако како је, него причају тако да човјек мора да помисли да је било друкчије. Али, опет, додавао сам, мора се признати да се партизани храбро боре.

Када је мировање, увијек ме муче тешке мисли о жени и дједи. Чак су ми и снови испуњени њима. Они су ми још тежи од јаве. Увијек их видим у неком несрећном и безизлазном положају: да их неко убија, да умиру од глади, да су негдје у логору и затвору, зову ме и моле да их спасем, а ја сам свезан и не могу да се макнем, па вичем, али ми се глас не чује. Због таквих снова сам постао сломљен. Али кад је била борба, никад нисам мислио на њих. Моја је пажња тада била на другој страни. Нисам мислио чак ни како ће им бити ако погинем. Пуцање и непријатељ их је потпуно брисао из моје главе.

Они су били моја душевна патња, која ме с времена на вријеме хватала. А оно што је стално мучило мој живот, моју снагу, моје кости и моја рамена, била је црна и проклета бреда. Она ме ломи и убија. Гори сам од сваког циганског коња. И да ми је бар дају кад се води борба, па да распалим по Њемцима! Да ми се само спаси тог бремена, чинило би ми се као да би се рат завршио и да би то био дан мога ослобођења. Да молим комесара или команданта да ме ослободи ње, не смијем, јер ће ми одмах подвикнути: „То би ти хтио, је ли, а могао си, кад си био у четницима, да носиш и бреду, и шарац и бацач, четничка душо!” Зло! Велико зло! Ђути, ћути и трпи, Петко Међедовићу, небо ти је приписало да трпиш читав живот.

Нисам знао шта да радим. Мислио сам овако, онако, свакојако. Одлучио сам да покушам лукавство.

Неколико дана послје дошло је до веће битке са Њемцима, у којој је било доста мртвих и са наше и са њихове стране. Требало је да им одузмемо један бункер и ликвидирамо мали одред, двије чете, које су се налазили у позадини бетонског утврђења. Напад је почео, као што увијек раде партизани, можда на један сат, или тако нешто, прије зоре. Бомбаши су се прикрадали. Међу њима је био и он, Зоран — тако се чини ми се звао — један од оне тројице несношљивих букача. Када се загувало и када су одјекнуле бомбе, ја сам био у сигурном заклону, иза једног камена високог до појаса. Нисам био задњи, а ни први, налазио сам се негдје у средини. Када је било најгушће, када су у борбу ушли и Њемци који су били у позадини бункера, ја сам повикао колико сам могао.

„Напријед, напријед, партизани! Јуриш! Јуриш! Ура -а!“ — У току борбе то сам поновио четири пута. И, док сам викао, увјек бих се сагнуо иза камена да ме топ или баџач не погоде.

Бункер је освојен. Неколико Њемаца је погинуло, остали су успјели да побјегну. Бомбаш Зоран је заглавио. Било је још погинулих и рањених. Од наших.

Сутрадан су ме комесар Лимо и командант Неђо похвалили пред свима партизанима. Рекли су да сам се, увиђајући своју срамну грешку и заблуду, преваспитао и постао поштен и частан партизански борац.

Од тога дана ја више нисам носио бреду. Био сам раван осталим партизанима. Више ми никад нико није рекао да сам „четничка душа“. Чак су били пажљиви према мени. Ја сам, наравно, остао и даље у својој души ни четник ни партизан, а опет, био сам и једно и друго по сили и невољи.

Тај успјех ми је био смијешан, али ме од њега и страх хватао. Шта би било са мном да случајно продру у моју душу и да открију каквим сам се лукавством и преваром послужио.

Једанпут сам се нашао у тешком положају, али не због тога. То је било када смо били у Острогу. Ту ме ухватило неко велико осјећање побожности. Тај манастир је чувено светилиште. Свети Василије је велики светац и чудотворац којему долазе да приступе и невољници и праведници, не само православни, него и католици, муслимани, Арнаути, а нарочито ходочасници из босанског вилајета. О Острогу и о светом Василију, као чудотворцу и исцјелитељу, слушао сам још док сам био дијете у Љутом Брусу. Острог сам чак једанпут видио из велике даљине. То је било када смо ишли у Пећ због глади. Отац је тада о њему много причао. Због тога сам имао жељу да дођем и видим манастир и помолим се свецу. Сада сам ту, а када сам ту, треба то да искористим. Дуго сам гледао у горњи манастир и у ону жућкасту страшну стијену у којој се он смјестио. Просто ме ухватио страх, а са страхом и неки занос, па сам се несвјесно два пута прекрстио. Али још нисам био људски дигао руку са прсију, кад ме већи и нови страх ошину по срцу. Сину ми у главу да ме ко није видио да се као партизан са петокраком на капи молим Богу и светом Василију. Пропао сам ако је неко то примијетио. Са мном је свршено. Открио сам себе као преваранта и лажова. Глава ће ми одлетјети. А ја не желим да дајем моју главу ни за Бога ни за свеца, ни за четнике ни за партизана. Дао бих је само за моју дјецу, за крв крви моје, за она два убога синчића, Вукана и Сашу. Тргао сам се и почео брзо да гледам на све стране. Никога није било. Само су три партизана ишла ка Доњем манастиру. Одахнуо сам, камен ми се свалио са срца. Знам ја шта то значи: бити у партизанима и крстити се. Цабе ти и светац, и крсна слава и Бог, рекао сам у

себи. Нико ме више неће видјети да се прекрстим, а ти, свети Василије, нека ти је слава и милост, мируј и одмарај се у тој стравичној греди и пећини и сјети се каткад мене, јер одох даље својим крвавим путем...

Опет кажем: ми смо били као вјетар, нигдје мира, нигдје одмора. Све из борбе у борбу. Старих бораца је све мање. Младих све више. Батаљон је нарастао. Подмладио се. Мобилишемо. Од батаљона је нарасла бригада. У једној борби је рањен комесар. Када се вратио са лијечења, ранио се командант. Скоро се сваки стари борац, ако није погинуо, лакше или теже ранио, а ја здрав и читав. Неки борци кажу: „Тебе олово неће!”

„Неће!” — одговорим ја и у себи мислим: Да сте ви борци као ја, не би ни вас.

„Стари су говорили да страшљивце оће пушка!”

„Стари су били паметни и искусни!”

Моје јунаштво ми је било смијешно. Једанпут сам о себи мислио добро, а други пут рђаво. Прије рата сам себи другојачије изгледао. Сада сам такав какав сам. Да будем храбар не дају ми чак ни моја дјеца, па били живи или мртви. Она имају велику снагу и велику моћ којој се ја ропски покоравам. Када би то знали борци, рекли би: „Ти, Петко Међедовићу, ниси прави човјек, ти си ништа, заслужијеш да те презиремо! Зар се тако брани слобода?” И ако би то рекли, имали би право.

Залуду човјек снује ово или оно, наиђе нешто па га лупи по глави. Моја ратничка вјештина и мој кукавичлук ми нису помогли. Настрадао сам. Али не од пушке, од митраљеза или бацача. Зима је била страшна. Запао велики снијег у Босни. Свака планина као огуљено јаје. Јадно и црно је ратовање по таквом времену, али човјек је несрећно живинче, па је увијек жедан људске крви. Од велике студени партизани су поцрњели. Чак се шапутало како се један број наших бораца смрзнуо у некој планини. Само нико није знао када. Њемци, четници и усташе им нису могли ништа, али их је страшно бјелило сломило и прогутало.

И мене је оно својим чељустима зграбило. Не знам гдје смо били. На ослобођеној територији нисмо. Није моје да о томе мислим. Немам ни право. За мене и за све нас мисле комесар и командант. Ми смо ту да се боримо. То је све на шта имамо право. Те ноћи сам био на стражи. Вјетар је брисао и носио снијег. Резао је као мач. Студен. Цича. Дрво и камен пуцају. Уморни од марша и борбе, борци су у кућама спавали мртвачким сном. На мене су заборавили. И на мене и на још три друга, а ми смо на мртвој стражи, јер су Њемци и усташе сасвим близу. Када су ујутро, у свитање, дошли, ја сам лежао у снијегу, до пола завијен. Промрзле су ми ноге до кољена. Нисам могао да ходам. Нисам могао да стојим. Спавало ми се. Сан ме хватао. Комесар и командант су викали и прије-

тили онима који су били задужени за смјену. Према мени су били дивни. Ако су ноге смрзле и укочене, они су ми срце омекшали и раскравили. Када су скидали ципеле и чарапе, скинули су ми нокте, а и пола малога прста десне ноге.

Једва су ме повратили. Носили су ме као тешког рањеника. Мислио сам да никад више нећу устати на своје ноге и да ћу остати прави жалосни богаљ. Опет су ме хвалили комесар и командант, а ја сам у мислима гребао све њихово, чак и борбу. Да су могли чути моје мисли, претукли би ме као пса или бацили у снијег да у њему цркнем. Са свога борачког гледишта имали би потпуно право да то ураде, али не би са човјечног, са људског. У рату се то двоје не може помирити, али ако се случајно деси, то је врло риједак случај. Замало што нисам у тим њиховим похвалама постао херој. У томе су толико далеко ишли да су ми једнога дана рекли да сам се доказао и положио испит да постанем члан партије и да неће дуго бити, па ће ме изабрати. Када сам то чуо, ја сам се, кобајаги, направио расположен, а, овамо, ухватио ме страх и у себи кажем: Ако се то деси, онда си ти, Петко, лијепо извојевао, ти ниси више онај обични сиромах којему је доста свога јада и свога живота, тада ти више нећеш бити нико и ништа, него партија, организација, идеја. Ах, људи, људи, хтио сам да викнем — поштедите ме, ако Бога знате, није то за мене, ја хоћу да живим и сагорим за ону моју дјецу, хоћу да будем сиромах без имена. Касније, када је прошла та ватра и мука кроз мене — која другим доноси велику срећу — размишљао сам прибрано: Како у животу има страшно много лажи, како се на лажима гради и добија успјех, како никада не можеш до краја прочитати човјека, па макар он био и будала као ја.

Неком сељаку су узели коња и покушали да ме на њега посаде. Али како нисам могао да се држим на њему, јер сам у ногама осјећао страشان бол, опет су ме носили. Хвала им гдје чују и гдје не чују. Носили су ме неколико дана. Онда су рекли да смо ушли на ослобођену територију. Изашли смо били из снијега. Гдје је то било, не знам. Знам само да се у даљини видјело море.

Тамо негдје смјестили су ме ноћу код једног сељака, чија је кућа била мало даље од села и одакле је прекрасан поглед на море. Тај се сељак звао Иво. Запријетили су му да ме пази и колико може и како зна лијечи. Они ће се поново вратити и, ако до тада будем прездравио, поћи ћу са њима. А сада иду, по задатку, доста далеко, рекао је комесар.

Код Ива Мачкања било ми је добро. Лијечио ме колико је знао и умιο. Чак се код људи распитивао што је најбоље за промрзLINE. Стопала ми је стално мазао мелемима које је правила његова жена, кувао је неке траве и стављао облоге све до кољена. „Треба крв да проради”, говорио је. Никоме није повјерио да сам код њега, а једног дана ме сакрио

у оставу кад су дошли два човјека. У њој сам остао пуна два сата. Имао сам се угишити. „Нека их враг носи, засјели су као порезници”, — рекао је он када су пошли. Иву је било смијешно моје одјело, полуњемачко, полуталијанско.

„У њему не изгледаш као човјек”, — говорио је. „Просто да се чељаде препадне од тебе и да се пита којој војци припадаш. Мора да си то скинуо са погинулих, да си убио...”

„Нисам никог. Зашто да убијем?! Зашто да убије неко мене?! Тиме се ништа на овом свијету не би ријешило”

„Али рат је за то да човјек човјека убија.”

Он, као и ја, није волио никога ко у себи носи силу и насиље, а камоли ко убија. То нас је зближило и направило пријатељима. Зато сам му испричао сву своју невољу. Послије тога био је још пажљивији, а мени је то тешко падало, па сам га често молио да ми опрости што сам му на терет пао.

„Моја кућа је твоја кућа, Петко! Дај, Боже, да ти твоје нађеш живе и здраве, а за друго ћемо лако. Јесмо ли људи!” — одговорио је он.

Мени би ријеч запела у грлу, али сам, ипак, успијевао да кажем:

„Нисам ја те среће, мој Иво!”

Често сам мислио на мој батаљон, гдје је, ко је мртав, ко жив. Мора да су га борбе некуд далеко одвеле и да ме он отписао. То ја желим. Желим да опет будем ја — ја, Петко Међедовић, макар и овакав какав сам, и да опет своју муку мучим, а не да рјешавам свјетске проблеме.

Иво је имао стару мајку, скоро глуву и слијепу, која се кретала око куће са штапом. У лицу је пуна, по њему су биле густо разгранате ситне црвене жилице, па је због тога изгледала свјежа и здрава. Жена му је била мршава, оката, жива и радна. Она је однекуд из Херцеговине, из Чапљине или Стоца. Имао је и малу трогодишњу кћеркицу, чије су очи насмијане и модро плаве. Било је здраво и напредно дијете, које је вољело да се мази.

С времена на вријеме, Иво ми је доносио покоју вијест о политици и борбама партизана. Причао је како се рат страшно нагао и како није ничија сила вјечна.

Једног дана, враћајући се однекуд, када се примакао кући и мене угледао гдје сједим на камену близу врата замахнуо је рукама и завикао:

„Готово је! Готово је!”

„Шта је готово?!”

Задихано је испричао да су Њемци пропали. Нема их више у Дубровнику, у Сплиту, и да бјеже из свих градова Далмације.

„Ми смо слободни, слободни!” Ућутао је, па онда, као сам за себе, рекао: „Ко зна јесмо ли слободни?”

Више од два мјесеца сам живио и лијечио се код доброг човјека Ива. Скоро три, три. Вријеме је било да му се већ скинем с врата. Цијела обала од Улциња до Истре је слободна. Шта више да чекам? Иво ме наговарао да останем још неко вријеме. Али ја нисам хтио. Узео сам пушку и мој пртљаг, изљубио се са свима, и пошао. Добри човјек ме пратио читава два сата. На мјесту гдје смо се растали, он је остао све док ме могао пратити погледом и с времена на вријеме махао руком у знак поздрава. Ах, зашто не би сви људи били тако добри као што је тај Иво Мачкањ?

Десет дана сам путовао. Црно је то путовање било. Више нисам могао да се крећем као прије. Иако сам код Ива био прикупио доста живота, снага ме понекад издавала. То је било најчешће онда када бих у свом размишљању дошао до убјеђења да више нема нико жив од моје породице, ни жена, ни дјеца. Тада ме је издавала душа. Тресао сам се од страха и питао себе куда ја то идем? Понекад би ме, опет, испунила нада, да су живи и да ме чекају. Тада сам у себи осјећао велику снагу и био срећан, заборављајући све муке и сва понижења. При једном таквом расположењу, успио сам да негдје на путу купим пола џака макарона. Они нису тако тешки, па их могу носити, а кад нема шта друго, добро ће доћи да се завара глад док се некако снађем.

*

Десети или девети дан — сад не знам тачно — из даљине сам угледао црни кров бараке. Затресао сам се од страха и од слутње. Са сваким кораком издавало ме срце, па сам неколико пута морао да застанем и прикупим снагу и храброст. Давно је оно било када су дошли по мене и рекли: „Дизи! Дизи!” Шта се све од тада десило? Али када сам се приближио толико да могу видјети цијелу бараку и око ње сав простор, замало да нисам крикнуо. Стао сам као укопан и клатио се напријед и назад. Борио сам се да се не срушим. Ако ме неко у том тренутку посматрао, мора да сам му изгледао као пијан. Пред вратима стојали су моја жена и моји синчићи. Живи су! Живи су! Ах, Боже! Боже! Посматрали су ме како се полако приближавам. Они ме не очекују. Не знају да сам жив. Не познају ме. Поглед им је престрављен. Лице престрављено. За све вријеме рата живјели су у страху. Страх је и сад у њима. Страшан им изгледам. Долазим пијан, наоружан, да их побијем или мучим. Какав сам само? Како изгледам? На глави ми је њемачка кацига, под њом се изгубило чело, очи и лице, на мени је њемачка војничка блуза и чакшире италијанског фашисте, на ногама некакве старе кундуре. Пригрнуо сам се широком пелерином. Преко лијевог рамена ми је пребачена стара де-

ка, а о десном објешена пушка. И на леђима, за вратом, носим пола вреће макарона. Чудовиште! Страшан ратник! Крволок! Пијанац! А срце лупа и ноге издају.

Мира је блиједа, упали су јој образи, појели их глад и рат. Очи јој од мршавости и страха испливале. Вукан и Саша се привили уз њу.

Кад сам се нашао на неколико корака пред њима, стао сам, нисам могао даље. Помицао сам уснама да нешто кажем, али нисам могао. Послије неколико тренутака, промуклим, узбуђеним, потпуно туђим, гласом сам рекао:

„Још сте живи!”

Ништа глупље и блесавије нисам могао казати него то!

Дјеца су се отргла испод мајчиних руку и побјегла у бараку.

„Ми нисмо криви”, — прогрцала је Мира ширећи руке и окрећући дланове према мени као да би хтјела да ме задржи да не прилазим њима и њиховом биједном „дому”. — „Нисмо криви... криви... Он је... ми” — није могла да говори.

Нисам ни ја могао да изговорим ријеч.

Све је ишло по неком глупом и чудном нагону и инстинкту.

Брзо сам са себе збацио врећу макарона, деку, пелерину и пушку, па скинуо њемачку блузу и одбацио кацигу. Добио сам колико-толико свој облик.

„Миро! Миро! Зар ме не познајеш, Миро!” — викнуо сам и раширио руке низ које су висили поцијепани рукави кошуље.

Она се тргла. Зину од изненађења. Заљуља се и зари прсте у своје мршава лице. Хоће да проговори нешто. Направи један корак, па се заклати да падне. А онда и она рашири руке, крикну, потрча и паде ми око врата, тресући се и јецајући. Испрекидано је грцала: „Ти... ти... жив... жив... а нама рек... рек... ли... да си... погинуо...”

Ни ја нисам могао да задржим своје круто војничко отупјело срце. И моје су очи биле слабе и меке као њене.

Тресући се и viseћи о мом врату, Мира је звала дјецу.

„Дођите! Дођите, не бојте се! Ово је ваш тата. Дошао је вама тата... жив... жив...”

Вукан и Саша су провирили кроз врата, а када сам их позвао, они су потрчали и једновремено, заједнички, пали ми у загрљај. Мира је стајала поред нас, утирала сузе, кроз плач се смијала и говорила: „Боже! Боже!”, а из мене је провалило из дубине срца и душе док сам држао дјецу у загрљају. Њихове ручице су ме стезале, али ја...